

Beeldvorming rond adel en ridderschap bij Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers¹

FREDERIK BUYLAERT EN JAN DUMOLYN

Inleiding

Het meest opvallende kenmerk van de befaamde literaire werken van de laatmiddeleeuwse Nederlanden is misschien wel de sterke stilering van de uitdrukkingvormen.² De overgeleverde veertiende- en vijftiende-eeuwse kronieken en traktaten, romans en poëzie delen een uitzonderlijk uitgebreide reeks woorden, uitdrukkingen en metaforen, zodat literaire creativiteit zich toen vaak in de eerste plaats geuit lijkt te hebben door het spelen met die retorische vormen. Deze vastgestelde eenheid in thematiek en stijl geldt des te sterker voor die werken die de ridderlijkheidscultuur in de grotendeels uit edellieden bestaande vorstenhoven circuleerden. Het was voornamelijk dit stilistische traditionalisme dat Huizinga tot zijn klassieke portret van de cultuur van de Bourgondische Nederlanden heeft gebracht in zijn *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (1919). Die ridderlijke hofcultuur werd door hem geduid als de overrijpe vrucht van een uitgebloeide boom: een zichzelf in stand houdend zinledig spel, dat sinds lang alle contact had verloren met de sociale en politieke realiteit van een bijzonder turbulent tijdperk.³

Huizinga's provocatieve interpretatie heeft aanleiding gegeven tot een uitgebreid debat dat nog steeds niet is uitgedoofd. Het door Huizinga geschetste beeld van ondergang, was ontstaan vanuit diens intellectuele worsteling met twee andere gestileerde tijdsbeelden, namelijk de 'epische' vormingsperiode van het ridderlijkheidsideaal zoals die in de twaalfde- en dertiende eeuwse lyriek tot uiting kwam⁴, en Burckhardts' schets van de Italiaanse

¹ Met dank aan Marc Boone, Jean Devaux en Arjo Vanderjagt voor hun opmerkingen.

² De klassieke inleiding blijft G. Doutrepoint, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne, bibliothèque du XVe siècle* (Parijs 1909). Zie ook P. Jodogne, 'La rhétorique dans l'historiographie bourguignonne', in: *Culture et pouvoir au temps de l'humanisme et de la Renaissance* (Genève 1978) 54-65.

³ J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. A. van der Lem (ed.) (22ste heruitgave; Den Haag 1997). Dat debat over het 'verval' van de laatmiddeleeuwse adel vindt men terug bij R.L. Kilgour, *The Decline of Chivalry as Shown in the French Literature of the Late Middle Ages* (Cambridge 1937) en A.B. Ferguson, *The Indian Summer of English Chivalry. Studies in the Decline and Transformation of Chivalric Idealism* (Durham 1960).

⁴ L. Paterson, 'The Concept of Knighthood in the Twelfth-Century Occitan Lyric', in: P.S. Noble en L. Paterson, *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in Memory of the Late*

Renaissance.⁵ Vervolgens toonde nieuw onderzoek naar laatmiddeleeuwse hofcultuur aan dat deze wel degelijk verbonden was met de toenmalige politieke doelstellingen van de Bourgondische hertogen, van wie het hof het hart van de vijftiende-eeuwse ridderscultuur vormde. Zo stond de toenmalige heropbloei van het neo-karolingische ‘chanson de geste’ met zijn klemtoon op een middenrijk tussen de Franse en Duitse invloedssfeer in het teken van het politieke onafhankelijkheidsstreven van de Bourgondische Valois. Ook de kruisvaartgedachte – waarvan de befaamdste uitdrukking, namelijk het ‘Banquet du Faisan’ (1454), door Huizinga als de ultieme uitdrukking van chevaleresk hol vertoon werd gezien – bleek reële politieke belangen te dienen.⁶ Huizinga zelf drukte in zijn werk reeds binnen enkele jaren veranderde opvattingen uit over de Bourgondische ridderscultuur.⁷

Toen historici in de late twintigste eeuw onder invloed van de culturele antropologie verder op zoek gingen naar de synergie tussen de tot dan toe sterker gecompartmenteerde ‘culturele’ en ‘politieke geschiedenis’, kwam de oorspronkelijke hoofdvraag van Huizinga, namelijk de betekenis van de ridderlijkheidscultuur voor het adellijke doelpubliek, opnieuw centraal te staan.⁸ Sporen van actieve inleving en interiorisering bij edellieden van het in de literaire werken gepropageerde ridderideaal werden gezocht en gevonden.⁹

Leslie Topsfield (Cambridge 1984) 125. De cruciale vormingsperiode van het ridderschapsideaal in de hoogmiddeleeuwse literaire productie wordt doorgaans gesitueerd rond 1180, wanneer het beeld van de ridder in deze teksten evolueert van een militair naar ‘a new chivalric ideology’. Zie ook R. Barber, ‘When is a Knight not a Knight?’, in: S. Church en R. Harvey (eds.), *Medieval Knighthood V. Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference 1994* (Woodbridge 1995) 13-17.

- ⁵ J. Tollebeek, ‘De middeleeuwen dromen. Huizinga, Herfsttij en de esthetiek van de geschiedenis’, in: idem, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 188-193; E. Peters en W. Simons, ‘The New Huizinga and the Old Middle Ages’, *Speculum* 74 (1999) 603-604.
- ⁶ G. Le Brusque, ‘Chronicling the Hundred Years War in Burgundy and France in the Fifteenth Century’, in: C. Saunders, F. Le Saux en N. Thomas, *Writing War. Medieval Literary Responses to Warfare* (Woodbridge 2004) 77-81; M. Keen, ‘Huizinga, Kilgour and the Decline of Chivalry’, in: P.M. Clogan (ed.), *Transformations and Continuity* (Cambridge 1977) 10-13; T. Van Hemelryck, ‘Les figures exemplaires au secours du héros bourguignon. Exemples des chroniqueurs’, *Publication du centre Européen d’études bourguignonnes (XIVe-XVIIe s.)* 41 (2001) 43-44, 51.
- ⁷ J. Huizinga, ‘La valeur politique et militaire des idées de chevalerie à la fin du moyen âge’, *Revue d’histoire diplomatique* 35 (1921) 126-138. Zie ook Peters en Simons, ‘The New Huizinga’, 600-601.
- ⁸ Voor een historiografisch overzicht, zie J. Adams, ‘Modern Views of Medieval Chivalry, 1884-1984’, in: H. Chickering en Th. H. Seiler (eds.), *The Study of Chivalry. Resources and Approaches* (Kalamazoo 1988) 41-90.
- ⁹ R. Kaeuper, ‘The Societal Role of Chivalry in Romance: Northwestern Europe’, in: R.L. Krueger (ed.), *The Cambridge Companion to Medieval Romance* (Cambridge 2000) 98 is van oordeel dat de traditionele visie dat ridderlijkheid in de abstracte zin van ‘de ethos van de ridders’ en de literaire bronnen waarbij zij bij uitstek tot uiting komen in sterk contrast staan

Dit discours bleek dus niet alleen een ideologische constructie te zijn, maar ook een sociale impact te hebben. Deze groeiende waardering voor de betekenis van de in de literatuur aangereikte gietvormen voor identiteitsvorming bij leden van hofelites werd vastgehaakt aan de vaststelling dat de bloei van de ridderscultuur een repetitief, pan-Europees fenomeen was, dat zich niet eenvoudig in kaart laat brengen. In de tweede helft van de veertiende eeuw werd het bijvoorbeeld razend populair in Engeland, dat nochtans minder op een op ridderlijke idealen gerichte culturele traditie kon bogen dan bijvoorbeeld het ontstaansgebied van de oorspronkelijke hoofse ridderlyriek op het West-Europese vasteland.¹⁰ Voor West-Europa wordt dan ook meer gesproken van opeenvolgende ‘Ritterrenaissances’ – heroplevingen van het idee van de ridderschap – die vooral in de eerste helft van de veertiende en de tweede helft van de vijftiende eeuw gesitueerd moeten worden.¹¹

Verder werden de oorspronkelijke aanwijzingen die volgens Huizinga wezen op de catatonische staat van het ridderlijkheidsideaal in de Bourgondische Nederlanden opnieuw onderzocht. Met name Maurice Keen wees erop dat de vijftiende-eeuwse kritiek op de ridderlijke hoofsheidscultus op zichzelf reeds een literaire traditie was die bijna even oud was als het ideaal zelf, hoewel hij opmerkte dat de ironische en soms zelfs sarcastische omgang met de ridderlijke sleutelwaarden in de vijftiende-eeuwse literaire bronnen meer was dan een stijlfiguur.¹² Keens waarschuwing werd al snel geschraagd door nieuw onderzoek naar de ‘Chroniques’ van Froissart, het werk dat bij uitstek aan de grondslag lag van de Bourgondische literaire traditie. Diens lijvige

met de middeleeuwse sociale realiteit en een soort schijnwereld vormen, thans volledig verlaten is. Het ridderlijke ideaal stond wel degelijk centraal in de adellijke denk- en leefwereld: ‘Knights, in sum, say that they have read this literature, they show that they have read it by using it in their own writings, and they show by their actions that they have read it and are bringing it into their lives’. Zie ook P.F. Dembovski, ‘Chivalry, Ideal and Real, in the Narrative Poetry of Jean Froissart’, *Medievalia et humanistica* 14 (1986) 1-15; G.T. Diller, *Attitudes chevaleresques et réalités politiques chez Froissart. Microlectures du premier livre des Chroniques* (Genève 1984).

¹⁰ W. Busse, ‘Vom Ende des höfischen Ritters’, in: W. Busse en H. Hecker e.a. (eds.), *Das Ritterbild in Mittelalter und Renaissance* (Düsseldorf 1985) 82-85. Hetzelfde is vastgesteld voor het vijftiende-eeuwse Schotland, waar de ridderlijkheidscultuur van de Bourgondische Nederlanden een voorbeeldfunctie zou hebben vervuld. A.A. MacDonald, ‘Chivalry as a Catalyst of Cultural Change in Late-Medieval Scotland’, in: R. Suntrup en J.R. Veenstra (eds.), *Tradition and Innovation in an Era of Change. Tradition und Innovation im Übergang zur Frühen Neuzeit* (Frankfurt am Main 2001) 151-174. Ook voor laatmiddeleeuws Castilië is een dergelijk proces merkbaar. S. Miguel-Prendes, ‘Chivalric Identity in Enrique de Villena’s *Arte Cisoría*’, *La Corónica. A Journal of Medieval Spanish Language and Literature* 32 (2003) 307-308, 337-338.

¹¹ W. Paravicini, ‘Gab es eine einheitliche Adelskultur’, in: R.C. Schwinges, C. Hesse en P. Moraw (eds.), *Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur* (München 2006) 428; Idem, ‘Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters’, in: *Enzyklopedie Deutscher Geschichte* XXXII (München 1995) 7.

¹² Keen, ‘Huizinga, Kilgour and the Decline of Chivalry’, 13.

kroniek trok vooral de aandacht omwille van het schrille contrast tussen zijn uitzonderlijke aandacht en klemtoon op de klassieke ridderschapsidealën en de grimmige realiteit van de militaire en politieke confrontaties van de door hem verhaalde Honderdjarige Oorlog. Historici hebben zich daarom wel eens de vraag gesteld of de auteur een ontstellende naïviteit, dan wel een aanzienlijke hypocrisie toegedicht moest worden. Nauwkeurig onderzoek naar herschrijvingsprocessen bij Froissart toonde echter aan dat de auteur zelf reeds zijn klemtoon op de ridderlijkheid met ironische lagen heeft omfloerst.¹³

Het moge duidelijk zijn dat het historiografische spanningsveld tussen ridderlijke waardenpatronen en de opmerkelijke discrepantie met het toenmalige sociale en politieke leven reeds vele vernieuwende inzichten heeft opgeleverd. In deze bijdrage willen we deze eerdere vaststellingen gebruiken als richtpunten om een gedachte te volgen die reeds door Huizinga werd aangestipt, maar verder nog weinig is uitgewerkt. Het betreft de betekenis van de door Froissart en de latere Bourgondische kroniekschrijvers uitgedragen ridderlijkheidscultuur als factor in de hiërarchiseringsprocessen tussen edelen van het Bourgondische hof. In deze interpretatie van de vijftiende-eeuwse hoofsheidscultuur in de Bourgondische Nederlanden zou het ridderideaal niet verlaten worden, maar in sterke mate worden losgekoppeld van haar romantisch-erotische lading tegenover vrouwen en haar sterk religieuze kadering, om verder vooral als een rolmodel voor het toenmalige sociale leven te fungeren. 'From the very first, chivalry had been very largely what [Huizinga] calls a model for the social life, and important for that very reason'.¹⁴

We zullen deze invalshoek proberen uit te werken aan de hand van de befaamde kroniekentraditie die is ingezet door Froissart en werd nagevolgd door de aan het Bourgondische hof verbonden 'chroniqueurs' en 'indiciaires'.¹⁵ Deze schrijvers werden sterk geïnspireerd door het genre van de hoofse ridderroman en schreven een soort 'pseudo-geschiedenis' of 'traditionele fictie'.¹⁶ Ze gaven de subtiliteit van het politieke spel van hun tijd mee, maar bleven hun aandacht richten op heroïsche ridderlijke avonturen en adellijke ondernemingszin. Historici duiden deze kronieken doorgaans als een aflijnbare groep, die zich duidelijk onderscheidde van andere historiografische tradities, zoals bijvoorbeeld de meer klerikale geschiedschrijving. Enguerrand de Monstrelet, Georges Chastelain, Olivier de la Marche, Mathieu d'Escouchy en de andere vijftiende-eeuwse auteurs die hier als bron gebruikt worden waren allemaal direct of indirect verbonden met het aristocratische hofmilieu rond de Bourgondische hertogen. Sommigen onder hen waren clerici, zoals Froissart; anderen zoals Matthieu d'Escouchy stamden uit burgerlijke juristen- en

¹³ Diller, *Attitudes chevaleresques*, 9-32, 156-163 en P.F. Ainsworth, *Jean Froissart and the Fabric of History. Truth, Myth, and Fiction in the Chroniques* (Oxford 1990) 84-85, 302-305.

¹⁴ Keen, 'Huizinga, Kilgour and the Decline of Chivalry', 16.

¹⁵ J. Devaux, *Jean Molinet. Indiciaire bourguignon* (Parijs 1996) 359-429 onderzocht reeds het discours over de adel bij Molinet. Zie ook de summiere inleiding bij K. Fowler, 'Froissart, Chronicler of Chivalry', *History Today* 36 (1986) 50-54.

¹⁶ Keen, 'Huizinga, Kilgour and the Decline of Chivalry', 2-3.

ambtenarengeslachten of zoals Monstrelet uit de lagere dienstadel. De meeste kroniekschrijvers van deze traditie werden op een bepaald punt in hun carrière geridderd of geadeld en behoorden eigenlijk niet tot de harde kern van de adel maar eerder tot de sociale groepen die zich er langs de ondergrens tegen aanschurkten. Olivier de la Marche, die afkomstig was uit een oud en vooraanstaand adellijk geslacht vormt de uitzondering op de regel.¹⁷ Hoewel hun sociale status onderling vaak verschilde, deelde deze groep kroniekschrijvers wel hun adellijke en hoofse doelpubliek. Zij deelden ondanks hun persoonlijke stijl en doelstellingen een waaier van woord- en uitdrukkingsvormen die grotendeels zijn oorsprong vond in het immens populaire werk van Jean Froissart. De verspreiding in de vroege zestiende eeuw van de 'Mémoires' van Philippe de Commines, die een meer klinisch-politieke stijl introduceerde, wordt als het eindpunt van deze traditie gezien.¹⁸

Aan de hand van een discursieve analyse van dit corpus hopen we inzicht te verwerven in het belang van de vijftiende-eeuwse ridderschapscultuur, niet zozeer als een cultureel ideaal dat geïnterioriseerd of gerelativeerd kon worden, maar als een normatief stelsel dat in relatie stond met het handelen van het doelpubliek – de adel in en rond het Bourgondische hof – met het oog op hun sociale status. In navolging van een recente onderzoekstraditie die gekend staat als de *Critical Discourse Analysis* gaan we immers uit van een dialectische relatie tussen taal en sociale werkelijkheid.¹⁹ Vertogen die over de maatschappij worden ontwikkeld worden beïnvloed door de maatschappelijke structuren en processen maar geven er anderzijds ook vorm aan. Er bestaat dus een wisselwerking tussen wat Huizinga 'levensvormen' en 'gedachtenvormen' noemde. Hoe edelen en ridders werden voorgesteld in de door ons bestudeerde kronieken was een voorwerp van een discursieve strijd die tegelijk een sociale strijd was. Pierre Bourdieu omschreef dit als

la lutte pour le monopole de la représentation légitime du monde social, cette lutte des classements qui est une dimension de toute espèce de lutte des classes, classes d'âge, classes sexuelles ou classes sociales.²⁰

Dit spanningsveld tussen enerzijds de discursieve representatie van de sociale werkelijkheid en anderzijds de reële sociale, economische en politieke structuren die vorm gaven aan de laatmiddeleeuwse adel in de Nederlanden, is het voorwerp van deze studie. De gebruikte bronnen zijn de bewaarde

¹⁷ Informatie over de sociale origine van de kroniekschrijvers werd bijeengebracht in M. Zingel, *Frankreich, das Reich und Burgund im Urteil der burgundischen Historiographie des 15. Jahrhunderts* (Sigmaringen 1995).

¹⁸ J. Blanchard (ed.), *Philippe de Commines. Mémoires. Introduction, édition et index de Joël Blanchard. Avec la collaboration de Michel Quereuil pour le glossaire* (Lettres Gothiques) (Parijs 2001); Idem, *Commines l'euro péen. L'invention du politique* (Génève 1996); Le Brusque, 'Chronicle the Hundred Years War', 77-81, 89-90.

¹⁹ Zie onder meer N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language* (Londen 1995).

²⁰ P. Bourdieu, *Leçon sur la leçon* (Parijs 1982) 12-13.

historiografische werken van Froissart en zijn navolgers, die een centrale rol hebben gespeeld in de opbouw van Huizinga's oorspronkelijke visie op de Bourgondische ridderlijkheidscultuur.²¹

Historici definiëren het Bourgondische hof doorgaans als een zenuwcentrum waar de verschillende elitenetwerken van edelen en staatsambtenaren van de verschillende gewesten van de Bourgondische personele unie elkaar ontmoetten.²² Het was dus zowel in geografische als sociale zin een sterk heterogeen milieu, waarbij er een grote competitie en geldingsdrang geweest moet zijn tussen de zeer statusbewuste hovelingen. Omdat het door de kroniekschrijvers gedeelde discours moest functioneren binnen de verwachtingshorizon van hun hoofdzakelijk adellijke toehoorders, laat het ons toe om uit te maken welke facetten bepalend waren voor het beeld rond adel en ridderschap.

De hoeksteen van sociale hiërarchisering: het begrip 'estat'

Het bekendste beeld van adel en adeldom is zonder twijfel de adel als 'stand,' namelijk als een van de drie geledingen van het traditionele model dat de 'oratores', 'bellatores' en 'laboratores' onderscheidt. Froissart bijvoorbeeld onderschreef in zijn proloog dit beeld van een onveranderlijke samenleving en stelde zijn werk ten dienste van de glorieuze ridderschap.²³ Dit sociale classificatieschema was door de ingrijpende economische en sociale ontwikkelingen vanaf de twaalfde eeuw nochtans sterk onder druk komen te staan. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat recent iconografisch onderzoek een dalende populariteit van dit maatschappelijke ideaal in de laatmiddeleeuwse periode registreerde ten voordele van andere sociale voorstellingen.²⁴

²¹ Ook de normatieve 'adellijke' literatuur aan het Bourgondische hof is het voorwerp van intensief onderzoek. Zie daarvoor A.J. Vanderjagt, *Qui sa vertu anoblist. The Concepts of Noblesse and Chose Publique in Burgundian Political Thought* (Groningen 1981); Idem, 'Classical Learning and the Building of Power at the Fifteenth-Century Burgundian Court', in: J.W. Druwers en A.A. McDonald (eds.), *Centers of Learning and Location in Pre-Modern Europe and the Near East* (Leiden en New York 1995) 267-277; Idem, 'Frans-Bourgondische geleerde politici in de 15de eeuw', *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 403-419; Idem, 'Practicing Nobility in Fifteenth-Century Burgundian Courtly Culture. Ideology and Politics', in: D.R. Knechtges en E. Vance (eds.), *Rhetorics of Power in Court Culture. China, Europe, and Japan* (Seattle 2005) 321-341; B. Sterchi, *Über den Umgang mit Lob und Tadel. Normative Adelsliteratur und politische Kommunikation im burgundischen Hofadel, 1430-1506* (Parijs 2005).

²² J. Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 417-438.

²³ P.F. Ainsworth, 'Froissardian Perspectives on Late-Fourteenth-Century Society', in: J. Denton (ed.), *Orders and Hierarchies in Late Medieval and Renaissance Europe* (Londen 1999) 64.

²⁴ H.-J. Raupp, 'Visual Comments of the Mutability of Social Positions and Values in Netherlandish and German Art of the Fifteenth and Sixteenth Centuries', in: W. Blockmans en A. Janse (eds.), *Showing Status. Representations of Social Positions in the Late Middle Ages* (Turnhout 1999) 278-280, 305.

Met name de discursieve tegenstelling tussen ‘grands’ en ‘petits’ of tussen ‘grands’, ‘moyens’ en ‘petits’ wonnen geleidelijk veld. De ‘grands’ zijn personen met rijkdom, aanzien, invloed en macht en overstijgen als elite de adel. Het onderscheid tussen adel en niet-adel verdween niet, maar werd nu vaak vervlochten met andere schema’s. Froissart heeft het bijvoorbeeld over ‘tous cils dou pays, grans et petis, nobles et non nobles’²⁵ en suggereert dat er ook heel wat niet-adellijke ‘groten’ bestaan.²⁶ Chastelain vermeldt naast de ‘nobles hommes et clerics’ ook nog de ‘notables gens’ en spreekt soms van ‘gens de bas estat’.²⁷ Monstrelet onderscheidt een ‘moyen estat’, vlak onder de ‘chevaliers et escuyers’²⁸ en anderen van ‘grand et noble estat’.²⁹ D’Escouchy tenslotte heeft het over ‘les dessusdis gens de guerre, du moien et plus petit estat’.³⁰ We kunnen dus vaststellen dat ook voor de van de ridderscultuur doordrongen kroniekschrijvers de klassieke sociale voorstellingen niet meer volstonden en aanduidingen in omloop waren om de elite aan te duiden die niet langer samenvielen met de scheidslijn adel versus niet-adel.

Belangrijker nog is het om op te merken dat het gebruik van dergelijke classificatieschema’s relatief zeldzaam was bij Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers. Tussen verschillende edelen worden heel vaak interne hiërarchische verschillen aangebracht zoals ‘pluseurs hauts barons et bachelers’³¹, ‘ung noble chevalier et l’un des plus haus barons de Bretaingne’³², ‘des plus grans signeurs’³³ of ‘les plus hauls barons’.³⁴ In meer algemene bewoordingen schrijven zij voortdurend over welbepaalde ‘nobles’ of ‘gentilhommes’³⁵, maar ‘de adel’ als sociale groep ontbreekt bijna geheel in het discours van deze auteurs. Hun aandacht ging daarentegen in de eerste plaats

²⁵ J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Oeuvres de Froissart. Chroniques* (Brussel 1873-1877) II, 204.

²⁶ Ainsworth, *Froissart and the Fabric of History*, 86-93, 95-97 meent dat Froissarts bewerking van het klassieke drieledige schema een onbehangen uitdrukt met de groeiende complexiteit van sociale verhoudingen door de opkomst van de stedelijke samenleving als politieke factor in de veertiende eeuw. Dit werd – omwille van de dreiging die ervan uitging voor de door Froissart geïdealiseerde ridderlijke samenleving – daarom negatief gewaardeerd door de kroniekschrijver.

²⁷ J. Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chastelain, Oeuvres* (Brussel, 1863-1868) I, 42; V, 232.

²⁸ L. Douet d’Arcq (ed.), *La Chronique d’Enguerran de Monstrelet en deux livres avec pièces justificatives (1400-1444)* (Parijs 1857-1862) V, 450.

²⁹ Monstrelet IV, 209.

³⁰ G. Du Fresne de Beaucourt (ed.), *Mathieu d’Escouchy, Chronique* (Parijs 1863) I, 53.

³¹ Froissart II, 3.

³² Froissart III, 335.

³³ Froissart II, 94.

³⁴ Froissart II, 98.

³⁵ Eerder onderzoek naar het begrip ‘gentil’ door literatuurhistorici toonde aan dat het ofwel van edele geboorte of aristocratisch betekent, ofwel specifiek, maar zeldzamer op ‘hoge adel’ onderscheidt van lagere adel. D. Evans, ‘The Nobility of Knight and Falcon’, in: Ch. Harper-Bill en R. Harvey (eds.), *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood III. Papers from the Fourth Strawberry Hill Conference 1988* (Woodbridge 1990) 79. Monstrelet I, 23 verdient hier aparte vermelding omdat hij een onderscheid maakt tussen ‘chevalerie’ van ‘gentillesse’, maar hij verduidelijkt dit verschil niet nader.

uit naar de sociale status van specifieke, door hen vermelde personen en zij beklemdoonden daarbij eerst en vooral individuele ridderlijke kwaliteiten. Het door hen bijzonder vaak gebruikte begrip ‘estat’ uit de reeds aangehaalde voorbeelden wordt niet gebruikt in de betekenis van een homogene adellijke ‘stand’, maar wel vooral in een vagere meer algemene betekenis van sociale rang. Zo onderscheidt Monstrelet binnen de adel verschillende, glijdende geledingen wanneer hij het heeft over ‘toutes nobles personnes de quelque estat qu’ilz soient’.³⁶ Deze notie fungeerde als een algemeen begrip voor sociale positie, net zoals de evenzeer vaak aangevoerde begrippen ‘condicion’, ‘degré’ en ‘dignité’.³⁷ De precieze lading van het gebruikte woord was dan in deze context onlosmakelijk verbonden met de specifieke sociale status van de vermelde persoon in kwestie. Hier moet wel opgemerkt dat deze betekenis van ‘estat’ weliswaar dominant, maar niet exclusief was. Zo werd de uitdrukking ‘gens d’estat’ doorgaans gebruikt als algemene term voor elitegroepen.³⁸ Verder werd ‘estat’ niet alleen in de betekenis van status gebruikt, maar kon het soms ook meer specifiek naar de veruitwendiging van die status verwijzen, dus eerder in de betekenis van ‘staatsie’.³⁹

De vraag is nu aan welke andere registers het begrip ‘estat’ doorgaans gekoppeld werd door Froissart en zijn navolgers. Het gaat om onderling geschakelde semantische velden, waarvan de betekenis zelden of nooit helemaal vaste vorm aanneemt. We moeten de door de structuralistische taaltheorie geformuleerde waarschuwing indachtig houden dat de betrachtting om duidelijk afgelijnde betekenisvelden te formuleren voor de in de hoogmiddeleeuwse hoofse literaire teksten gebruikte begrippen afbreuk doet aan het feit dat de betekenis van een begrip in essentie bepaald werd door de onderlinge relatie met andere begrippen.⁴⁰ Om inzicht te krijgen in het door deze kroniekschrijvers aangereikte beeld rond adeldom is het dus noodzakelijk om na te gaan welke begrippen zij betrekken op de door hen besproken edelen. Een reconstructie van deze ‘kettingen van betekenaars’⁴¹ is des te interessanter, omdat zij nauw aansluit bij de sociale praxis van adeldom in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. De sterke greep van de vorstelijke staat op het erkennen en toekennen van de adellijke status aan personen is immers pas in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw gevestigd. Voordien was het al of niet tot de adel behoren bepaald door het als dusdanig erkend worden door de tijdgenoot. Met name het oordeel van het sociale netwerk van de reeds gevestigde edelen zal beslissend geweest zijn voor de erkenning van een persoon of familie als zijnde edellieden. In deze context was de adellijke

³⁶ Monstrelet I, 5. Zie ook I, 55.

³⁷ Monstrelet II, 100, 298.

³⁸ Monstrelet I, 90.

³⁹ D’Escouchy I, 50. Een voorbeeld is de beschrijving door D’Escouchy van ‘le comte de Foix, à très bel estat’.

⁴⁰ O. Ehrismann, *Ehre und Mut. Aventure und Minne. Höfische Wortgeschichten aus dem Mittelalter* (München 1995) 9-14.

⁴¹ Zie voor dit begrip E. Laclau en C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics* (Londen 2001).

levensstijl (het 'vivre noblement') bepalend om adellijk te worden of het te blijven.

Dankzij eerder en lopend onderzoek naar de adel van de verschillende gewesten van de Bourgondische Nederlanden zijn de sleutelementen van de adellijke levensstijl goed bekend. Hoewel geen enkele van deze elementen beslissend was of exclusief aan de adel was voorbehouden, waren met name leen- of heerlijkhedenbezit, een affiniteit met publieke machtsuitoefening en het krijsbedrijf, het zich onthouden van handenarbeid, het bezit van paard en zwaard, het beheersen van bepaalde omgangsvormen en het beschikken over sociale banden met andere, gevestigde adellijke families, van groot belang om adellijk te zijn of het te worden. 'De adel' was immers nooit statisch, maar een voortdurend in samenstelling veranderende groep families en personen: er verdwenen families door uitsterving of verarming, wiens plaats door nieuwe geslachten werd ingenomen.⁴² Vanuit deze optiek is een analyse van het beeld rond ridders en edelen in een bijzonder populaire en sterk op adeldom gerichte literair-historische traditie een interessant gegeven om continuïteit en breuklijnen op te sporen tussen de sociale realiteit van adeldom en de ideële representatie ervan.

Het semantische veld van adeldom: rijkdom, verwantschap en trouw

De basis voor de sociale superioriteit van de adel wordt bij de Bourgondische 'chroniqueurs' soms gedefinieerd in termen van moreel en politiek gezag zoals in de uitdrukkingen 'la plus grande partie des nobles et d'autres gens d'auctorité'⁴³ en 'chevalliers et escuiers de bon estat et de grant auctorité'.⁴⁴ Dit vertoog grijpt terug naar de traditionele roeping van de adel in termen van gezag en publieke machtsuitoefening. Een begrip dat hier nauw bij aansluit is de vaak gehanteerde uitdrukking van 'gens de grant seigneurie'⁴⁵, een directe verwijzing naar de heerlijke macht als distinctief kenmerk voor de adellijke bovenlaag. Dit brengt ons bij de vraag naar het belang van feodaal bezit en bezit *tout court* in het beeld van de adel. Afgezien van de alomtegenwoordige vermelding van edelen met hun belangrijkste leen of heerlijkheid met de klassieke formule 'seigneur de ...', wordt materiële welstand als kenmerk van de adel eigenlijk niet sterk benadrukt in de Bourgondische kronieken. Dit is opvallend, omdat deze kroniekschrijvers in hun bespreking van de activiteiten van de hoge adel voortdurend de rijkste mannen van hun *époque* bespreken en zij doorgaans in hun waardering van sociale verschillen wel oog hebben voor economische factoren. Dit vindt men terug bij sociale classificaties als 'li grant

⁴² Er loopt momenteel veel onderzoek naar de adel als sociale groep in de gewesten van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. In afwachting daarvan blijft de beste bespreking van de verschillende aspecten van het 'vivre noblement' als basis van adeldom P. De Win, 'Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 53 (1985) 223-274.

⁴³ Monstrelet V, 444.

⁴⁴ D'Escouchy I, 212.

⁴⁵ Monstrelet I, 162.

bourgeois qui estoient bien pourveu'.⁴⁶ Chastelain heeft het weliswaar over 'messire Anthoine, bastard de Bourgongne, beau chevalier et puissant, plein de biens et d'amie fortune'⁴⁷ en noemt Guillaume Rolin 'moult grand seigneur estoit et riche'⁴⁸, maar algemeen genomen was klemtoon op rijkdom vrij beperkt.

Welstand als draagvlak van adeldom komt slechts op indirectere wijze aan de oppervlakte, met het geregeld terugkerende topos van de 'povre gentilhomme'. Zo vertelt Chastelain het verhaal van een arme Normandische edelman van wie Lodewijk XI een oor laat afsnijden wegens het stropen van hazen op koninklijke grond.⁴⁹ Soms gaat het over erfelijke armoede bij de adel, zoals bij een 'gentilhomme de povre maison'.⁵⁰ Froissart gebruikte de omschrijving 'petit chevalier'⁵¹, terwijl Molinet het dan weer heeft over 'le plus simple chevalier'⁵² om een 'gewone' edelman mee te omschrijven. Chastelain heeft ook steeds veel aandacht voor het subtiele spel van de sociale verschillen door rijkdom. Het typische vertoog van deze halfadellijke, sociaal ambitieuze kroniekschrijver over sociale mobiliteit is opvallend conservatief.⁵³ In één van de anekdotes waarin hij wijst op het negatieve van een snelle sociale opgang en het onberekenbare rad van fortuin (een zeer populaire metafoor in de vijftiende eeuw)⁵⁴ heeft hij het over 'un gentilhomme de povre maison nommé Gouffier et lequel fortune avoit eslevé jusques au plus haut siège par estre prochain du roy'. Door tussenkomst van de Franse koning huwt deze arme edelman de dochter van een belangrijke baron; hij verrijkt zich, maar wordt dan beschuldigd van wandaden en gevangen gezet.⁵⁵ Chastelain onderscheidt zich van de andere kroniekschrijvers door zijn opvallend negatieve uitlatingen over sociale klimmers. Een andere nuancering van de betekenis van rijkdom voor de edelman is echter wel karakteristiek voor het hier besproken genre. Deze kroniekschrijvers wijzen allen op een spanningsveld tussen de intrinsieke adellijke kwaliteiten en materiële welvaart. Zo vermeldt Chastelain 'un gentilhomme nommé Jehan de Vy, bel escuyer et de grand coeur, mais povre'.⁵⁶ Vooraleer we dieper ingaan op die opvallende klemtoon op innerlijke kwaliteiten, moeten we eerst en vooral een ander spanningsveld aanstippen, namelijk dat tussen rijkdom of sociale promotie en familiale afkomst.

⁴⁶ Froissart III, 353.

⁴⁷ Chastelain IV, 371.

⁴⁸ Chastelain V, 470.

⁴⁹ Chastelain IV, 276.

⁵⁰ Chastelain III, 294.

⁵¹ Froissart II, 44.

⁵² G. Doutrepoint en O. Jodogne (eds.), *Chroniques de Jean Molinet* (Parijs 1935-1937) I, 603.

⁵³ Zie G. Small, *George Chastelain and the Shaping of Valois Burgundy* (Londen 1997) 12-13. Zie een gelijkaardig discours bij Molinet I, 634 over de Vlaming Pieter Lanchals.

⁵⁴ J. Koldewij, 'The Wearing of Significant Badges, Religious and Secular. The Social Meaning of a Behavioural Pattern', in: Blockmans en Janse, *Showing Status*, 323-324.

⁵⁵ Chastelain III, 294.

⁵⁶ Chastelain IV, 239.

Typerend voor de sterke interne differentiatie binnen de adel, niet alleen gebaseerd op materiële welstand, maar ook en vooral op familiale afkomst is het bekende verhaal van Froissart van hoe Bertrand du Guesclin, een Bretoense lage edelman, door Karel V van Frankrijk omwille van zijn militaire successen tot de hoogste adellijke functie wordt verheven, namelijk ‘connétable de France’ (de aanvoerder van alle vorstelijke legers). Hij verklaarde daarbij dat hij slechts ‘ungs chevaliers de petite génération et venue’ is en

que je suis uns povres homs et de basse venue, et li offices de le connestablie est si grans et si nobles qu’il convient, qui bien s’en voelt acquitter, exercer et exploier et commander moult avant et plus sus les grans que sus les petits.⁵⁷

Het leek Du Guesclin – in het stereotiepe discours dat Froissart hem in de mond legt – aan voldoende ‘natuurlijk’ gezag te ontbreken om de hogere edelen op het slagveld bevelen te geven. Naast het spanningsveld tussen rijkdom en innerlijke kwaliteiten was er ook een spanningsveld tussen die klemtoon op de adellijke deugdzaamheid en het belang van het in een adellijk familiaal netwerk geboren te zijn. Één van Froissarts doelstellingen was nadrukkelijk het verhalen ‘comment pluseur chevalier et escuier se sont fait et avanciet plus par leur proèce que par leur linage’.⁵⁸

‘Lignage’ is het uitgebreide verwantschapsnetwerk waarin adellijke families gestructureerd waren. Een andere verwante notie is het begrip ‘génération’, zoals in volgende zinsnede bij Monstrelet: ‘noble homme et très grand terrien, et yssu de très grande et très noble génération’⁵⁹ of ‘de haulte et noble generacion’.⁶⁰ Ook het begrip ‘maison’ vervult een gelijkaardige functie en komt voor in uitdrukkingen als ‘ceulx qui de noble maison sont yssus’⁶¹, ‘de grand maison’⁶² of het veelgebruikte ‘extraict de noble lignée et de puissante maison’.⁶³ Bij Chastelain treffen we ook enkele malen ‘homme de haut hostel’ en ‘homme de très-noble hostel’ aan.⁶⁴ Het is weinig verbazend dat naam en afstamming een primordiale rol speelden in de zelfdefiniëring van de adel. Dit ‘sociale kapitaal’ werd in de eerste plaats opgebouwd door familiale netwerken. In zijn studie over de woordenschat in de kroniek van Chastelain onderscheidde Heilemann nog een hele reeks begrippen die zich in het semantische veld van de verwantschapsstructuren bevinden, waaronder ‘germe’, ‘lignie’, ‘lieu’, ‘racine’, ‘sang’, ‘nation’, ‘ventre’ en ‘géniture’.⁶⁵

⁵⁷ Froissart VIII, 44-46.

⁵⁸ Froissart II, 8.

⁵⁹ Monstrelet V, 425.

⁶⁰ D’Escouchy II, 62.

⁶¹ Monstrelet I, 2.

⁶² Chastelain I, 155.

⁶³ D’Escouchy I, 250.

⁶⁴ Chastelain II, 19-20.

⁶⁵ K. Heilemann, *Der Wortschatz von Georges Chastelain nach seiner Chronik* (Leipzig 1937) 147-148.

De kronieken vermelden niet zelden een spanning tussen geboorte en deugd. Het door Froissart aangereikte beeld dat edelen zich eerder door verdienste dan door hun afkomst wisten te onderscheiden is in de eerste plaats een normatieve stelling. De realiteit was dat de adel door de tijd heen vooral bestendig werd door het vererven binnen een gegeven familie van de matrix van de met adeldom geassocieerde elementen. In deze context is het veelvuldige gebruik van begrippen zoals ‘lignage’ en ‘génération’ weinig verbazingwekkend. Ook de evolutie van een familie binnen de adellijke gemeenschap van ‘lage’ naar ‘modale’ of ‘hoge’ adel of omgekeerd wordt door adelshistorici doorgaans gekoppeld aan politieke en economische parameters⁶⁶, zoals bijvoorbeeld het vergroten van het feodale familiepatrimonium door een gunstig huwelijk. Het behoren tot een bepaald, bij voorkeur oud geslacht, was ook op zichzelf een bron van sociale status die soms contrasteerde met het fortuin van een geslacht.⁶⁷ Geslachtsbewustzijn stond in nauw verband met het patrimonium – zo werd bijvoorbeeld voornaamgeving in adellijke families soms gekoppeld aan het bezit van bepaalde heerlijkheden – maar het was er niet mee gelijk te stellen.

Er was een zekere rekbaarheid tussen beide, omdat adeldom in de besproken periode ook ten dele als een inherent erfelijk beginsel werd beschouwd. Het werd vaak gekoppeld aan bloed, dat verondersteld was de erfelijke kwaliteiten door te geven. In de kronieken treffen we dit dan ook geregeld aan zoals in de uitdrukking ‘dou plus grant sanch des crestyens’.⁶⁸ Door deze denkwijze was er van een voortdurend gelijklopende koppeling tussen rijkdom en geslachtsbewustzijn geen sprake, en kwam het herhaaldelijk tot spanningen. Dit is iets wat door de kroniekschrijvers zelf wordt aangestipt. In het breukvlak tussen deze twee parameters voor sociale status bestonden bijvoorbeeld bepaalde types zoals de eerder genoemde ‘pauvre gentilhomme’ (meer ‘lignage’ dan rijkdom) en personen die wij anachronistisch als ‘parvenu’s’ zouden kunnen omschrijven (meer rijkdom dan ‘lignage’). Het klassieke voorbeeld is het door Froissart verhaalde schandaal rond het huwelijk van de hertog van Lancaster met zijn concubine, ‘une telle duchesse qui vient de basse lignie’.⁶⁹ Een soortgelijk incident, maar dan aan het Bourgondische hof, vond plaats bij de huwelijksplannen tussen de snel aan macht winnende Philippe de Croÿ en de dochter van de graaf van Saint-Pol in 1455, die op verzet van de

⁶⁶ Zo zijn bijvoorbeeld de basiscriteria voor de classificatie van de laatmiddeleeuwse Hollandse adel (de enige die in de Nederlanden het voorwerp werd van uitgebreid onderzoek) bij A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001) 101-102 achtereenvolgens rang (baanderheer, ridder of knaap), het beschikken over heerlijkheden en ander grondbezit en tenslotte de relatie met de vorst (dit schema werd dan verder genuanceerd met minder tastbare indicatoren van sociale status).

⁶⁷ Froissart XV, 1. Het lignage-begrip werd ook rechtstreeks met sociale stand geassocieerd, zoals in ‘ung chevalier de France de grant lignage et de grant affaire’ (‘affaire’ staat hier voor sociale rang, aldus F. Godefroy, *Dictionnaire de l’ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle* (Parijs 1881-1902) I, 400-404).

⁶⁸ Froissart VI, 153.

⁶⁹ Froissart XV, 240.

graaf stuitten. Zijn dochter was immers ‘saillie de si noble lieu comme des fleurs de lys,’ terwijl de huwelijkskandidaat ‘n’estoit sailly que de simple banière’.⁷⁰

Bij ‘lignage’ hoorde ook een bepaald ethos, zoals blijkt uit Froissarts opmerking over een edelman: ‘Là luy avoit-il monstré petite amour et confidence et aliance de lignage’.⁷¹ De ‘amis de lignage’⁷² waren van groot belang voor de specifieke machtspositie van de edelman. Edellieden waren idealiter ‘cremus et redoubtés de leurs anemis, et bien amés de leurs amis’.⁷³ Loyaliteit nam in de feodale samenleving natuurlijk een centrale plaats in en is onlosmakelijke verbonden met de ridderlijke identiteit.⁷⁴ Trouw moest in de eerste plaats aan de leenheer bewezen worden, zoals in Froissarts beschrijving van een Vlaamse ridder als ‘vaillans homs durement et lequel li contes avoit tousjours tenu à loial homme et prudent’.⁷⁵ Monstrelet haalt een brief van Lodewijk van Orléans aan waarin die stelt ‘et ay tousjours fait ce que loyal preudomme doit faire envers Dieu, comme envers monseigneur et son royaume’.⁷⁶ De ridderlijke plichten moesten vervuld worden tegenover God, vorst en koninkrijk, of zoals Lefèvre de Saint-Rémy het uitdrukte, ‘par la très noble et plaine preudommie de chevalerie, par laquelle, non pas seulement ce royaulme, mais toute la foy chrestienne en a esté doubtée et deffendue’.⁷⁷ Deze auteur schreef dan ook over sommige edelen ‘qui, toute leur vie, ont bien servy et léalement, et ont intencion de servir le roy’.⁷⁸ Vooral in de kroniek van Monstrelet, naar aanleiding van het conflict tussen Armagnacs en Bourguignons, worden ridderlijke plichten gedefinieerd als ‘garder le bien et honneur du Roy et de la chose publique du royaume’.⁷⁹ De kroniekschrijvers na Froissart plaatsten naast de traditionele trouw aan het verwantschapsnetwerk, de vorst en aan God, ook een groeiende klemtoon op de meer abstracte plicht ten opzichte van het algemeen belang.⁸⁰

De edelman was niet alleen trouw verschuldigd aan de vorst, maar ook aan zijn eigen geslacht. Zo zet een edelman in de ‘Chroniques’ van Monstrelet zijn woorden kracht bij met de uitdrukking ‘avec l’aide de monseigneur et de mon lignage’.⁸¹ Deze twee verplichtingen bleken soms moeilijk verzoenbaar. De edelen van het Bourgondische hof werden voor een zeer pregnant dilemma geplaatst met de crisis van de Bourgondische staat na de onverwachte dood

⁷⁰ D’Escouchy II, 306.

⁷¹ Froissart XV, 2.

⁷² Monstrelet I, 16.

⁷³ Froissart II, 45.

⁷⁴ Devaux, *Molinet*, 360-370.

⁷⁵ Froissart II, 393.

⁷⁶ Monstrelet I, 56.

⁷⁷ F. Morand (ed.), *Chronique de Jean Le Févre, seigneur de Saint-Remy* (Parijs 1876-1881) I, 97.

⁷⁸ Lefèvre de Saint-Rémy I, 97.

⁷⁹ Monstrelet I, 204.

⁸⁰ C. Emerson, *Olivier de la Marche and the Rhetoric of 15th-Century Historiography* (Woodbridge 2004) 141-154.

⁸¹ Monstrelet I, 15.

van Karel de Stoute in 1477. Het algemene aanvoelen bij de hofadel was immers dat hun persoonlijke en familiale belangen niet langer gewaarborgd konden worden door Maria van Bourgondië. Vele belangrijke edelen zijn toen in dienst getreden van Lodewijk XI van Frankrijk, waarbij zij de behartiging van de familiebelangen lieten voorgaan op een eerdere traditie van hertogelijke dienst.⁸² Gezien dit reële spanningsveld is het belangrijk om op te merken dat in de kronieken in dit opzicht specifiek een ideaalbeeld werd geformuleerd: de ware edelman wist al deze verschuldigde vormen van trouw te combineren. Dit blijkt uit het beeld rond verraad als antipode van adeldom als morele kwaliteit, of zoals Froissart het uitdrukt naar aanleiding van een door hem verhaald verraad door een edelman, ‘Peu fu gentils homs et bien le démonstra; car onques gentil coer ne pensa, ne fist traïson’.⁸³

Adeldom als veruitwendiging en perceptie: ‘prouesse’ en ‘renommée’

We hebben vastgesteld dat Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers het belang van zowel rijkdom als familiale netwerken voor een adellijke status onderkenden, maar dat zij die telkens in een spanningsveld plaatsten met de individuele kwaliteiten van de edelman in kwestie. In die bijzonder sterke klemtoon op verdienste en deugd sluit deze kroniekliteratuur in feite naadloos aan op een ander literair genre van die tijd, namelijk geleerde traktaten over het ware adeldom. In werken zoals het in vertaling aan het Bourgondische hof circulerende *De Nobilitate* wordt met name persoonlijke deugd boven afkomst geplaatst als de bron van adeldom. Deze opvattingen treffen we ook wel eens aan in vijftiende-eeuwse fictieliteratuur. Er wordt vaak geopperd dat de populariteit van dit thema in de verschillende vormen van de vijftiende-eeuwse hofliteratuur een nieuw fenomeen was dat de weerslag vormde van een toenmalige ontwikkeling in de sociale samenstelling van de adel in de Bourgondische Nederlanden.⁸⁴ De vestiging van de Bourgondische staat en de uitbouw van een netwerk van centrale instellingen had immers grote kansen geboden aan ambtenaren van burgerlijke afkomst om fortuinen op te bouwen. Sommige van deze personen slaagden erin om dankzij vorstelijke dienst een adellijke status te verwerven. Het beklemtonen van verdienste en deugd als bron van adeldom zou deze personen in een gunstiger positie hebben gebracht ten opzichte van de eveneens in de staat werkzame erfelijke adel.

Deze interpretatie snijdt vermoedelijk geen hout. Froissart en de andere kroniekschrijvers zagen immers wel de mogelijkheid van een kloof tussen

⁸² H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001) 102-117.

⁸³ Froissart IX, 72.

⁸⁴ Zie onder meer C.C. Willard, ‘The Concept of True Nobility at the Burgundian Court’, *Studies in the Renaissance* 14 (1967) 45; Raupp, ‘Visual Comments of the Mutability of Social Positions’, 279-284; Janse, *Ridderschap in Holland*, 24-25. Deze laatste auteur nuanceert zijn suggestie wel door erop te wijzen dat die traktaten geen merkbare bedreiging voor de gangbare opvattingen over de erfelijke adel inhielden, maar in de eerste plaats gevestigde edelen naar een deugdzamer levenswandel wilden leiden.

afkomst en persoonlijke kwaliteiten, maar zij zagen het tweede ook vaak als een bijna vanzelfsprekend neveneffect van het eerste.⁸⁵ De kroniekschrijvers situeren die individuele eigenschappen niet toevallig doorgaans in het hart of in het bloed.⁸⁶ Hoewel er voortdurend gewaarschuwd wordt voor een discrepantie tussen adeldom door afkomst en een ondeugdelijke levenswandel, worden afkomst en deugd niet zelden gekoppeld, zoals blijkt uit de typische omschrijving van Robert de Beaumanoir een 'vaillant chevalier durement et dou plus grant linage de Bretaingne'.⁸⁷ Chastelain beschrijft de heer van Charny als 'homme de haut hostel' maar ook als 'le plus bel chevalier de corps'.⁸⁸ De impliciete idee dat de edelman als vanzelfsprekend door zijn geboorte over bepaalde persoonlijke kwaliteiten zou beschikken, blijkt goed uit Froissarts beschrijving van Wenceslas van Bohemen, die als een van de hoogste edelen van zijn tijd alle traditionele ridderlijke eigenschappen toegeschreven krijgt, wat in rechtstreeks verband werd gebracht met het feit dat hij 'li mieux enlinagés de haut lignage et de noble sang' was.⁸⁹

Dat deugden ten dele als een logisch uitvloeisel van adeldom beschouwd werden, blijkt ook uit enkele bewaarde middeleeuwse vertogen die het ontstaan van de adel na de schepping verklaren als de inworteling in de samenleving van een meritocratische elite.⁹⁰ Veredeling door verdienste was geen nieuwe, 'humanistische' trend in de vijftiende-eeuwse ridderschapscultuur⁹¹, hoewel, zoals Vanderjagt heeft aangetoond, de specifieke bronnen voor de voortzetting van dit vertoog dit wel waren.⁹² Het was toen reeds lang een vast onderdeel van de gangbare opvattingen over adeldom van de erfelijke adel zelf.⁹³ Ten slotte toonde onderzoek naar veredelingsprocessen bij de bovengenoemde ambtenaren ook aan dat ambitieuze ambtenaren niet streefden naar adeldom

⁸⁵ R.M. Karras, *From Boys to Men. Formations of Masculinity in Late Medieval Europe* (Philadelphia 2003) 35-37: 'Ancestry mattered because medieval aristocrats found it hard to imagine someone having the requisite knightly qualities who was not born to them'.

⁸⁶ Froissart V, 417 spreekt van de 'gentils et nobles de coer'.

⁸⁷ Froissart V, 289.

⁸⁸ Chastelain II, 20.

⁸⁹ Froissart X, 275. Hij was onder meer wijs, krijgshaftig en ook 'amoureux'.

⁹⁰ K. Schreiner, 'Religiöse, historische und rechtliche Legitimation spätmittelalterlicher Adelsheer-schaft', in: O.G. Oexle en W. Paravicini (eds.), *Nobilitas, Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa* (Göttingen 1997) 376-430.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld Macdonald, 'Chivalry as a Catalyst of Cultural Change', 33-48.

⁹² De normatieve literatuur rond adeldom en de tegenstelling tussen geboorteadel en deugdenadel en de bronnen ervan zijn uitvoerig geanalyseerd door Vanderjagt, *Qui sa vertu anoblist, passim*; Sterchi, *Über den Umgang mit Lob und Tadel*, 25-67.

⁹³ C.B. Bouchard, 'Strong of Body, Brave and Noble'. *Chivalry and Society in Medieval France* (Ithaca en Londen 1998) 4, 172-173 ontwaart reeds sporen van een literaire klemtoon op deugd als bron van adeldom in de vroege elfde eeuw en aarzelt dan ook niet om van 'a familiar *topos*' te spreken. In de Nederlanden was dit idee van 'deugdenadel' met zekerheid al terug te vinden in Henegouwse hofpoëzie van de late dertiende en vroege veertiende eeuw. D. Quérue, 'Attitudes and Social Positioning in Courtly Romances. Hainault, Fourteenth and Fifteenth Centuries', in: Blockmans en Janse, *Showing Status*, 40-42.

op individuele titel, maar hun familie wilden binnenloodsen in de groep van geslachten waarbinnen adel een erfelijk gegeven was.

Er was volgens de kroniekschrijvers weliswaar een spanningsveld tussen geboorte en persoonlijke deugd en verdienste, net zoals er een spanningsveld bestond tussen rijkdom en afkomst, maar dit mag niet eenzijdig op het conto van een sociaal conflict tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ adel worden geschreven. Wel is het zo dat in dit discours van de Bourgondische kronieken een sleutelement van adeldom als sociale handeling tot uiting komt, namelijk het beeld van de edelman als iemand die voortdurend streeft naar roem en eer, en die vooral als dusdanig gepercipieerd moet worden door anderen. In de laatmiddeleeuwse Nederlanden was adeldom in essentie het hebben van een adellijke reputatie en de verschillende werken van Froissart en zijn Bourgondische navolgers verraden de voortdurende noodzaak tot valorisatie van een reeks factoren (rijkdom, verwantschap, deugd, ...) door ‘renommée’ in een adellijke leefgemeenschap.

De Bourgondische kronieken hanteren een coherent vertoog met betrekking tot de adellijke, maar vooral ridderlijke deugden en kwaliteiten die de edelman ten toon moest spreiden. Jean Froissart omschreef de ridder Giscard d’Angle in deze bewoordingen: ‘car en son tamps il eut toutes les nobles vertus que uns gentils chevaliers doit avoir; il fu lies, loyaux, amoureux, sages, secrès, larges, preux, hardis, entreprendans et chevalereux’.⁹⁴ Jehan Molinet beschreef de bastaard uit de familie Van Luxemburg, graven van Saint-Pol, als ‘moult beau chevalier, saige, vaillant et redoubté en armes’.⁹⁵ Andere reeksen persoonlijke kwaliteiten die met ridderschap geassocieerd worden zijn ‘friche, gentil et vaillant chevalier’⁹⁶, ‘bel escuier, fort et radde et de grant hardement’⁹⁷, ‘uns fors et durs chevaliers et bons homs d’armes’⁹⁸, ‘gens chevaliers et esquiers de grant adrèce et qui demandent les armes’⁹⁹, ‘ung très-hardis et bachelereux chevalier’¹⁰⁰ of ten slotte ‘vaillans chevaliers et preus durement’.¹⁰¹ Bovenstaande predikaten tonen de centrale betekenis van de militaire activiteiten in het door de kroniekschrijvers geschetste beeld van de edelman. Zich bezighouden met de wapenen was hetgene dat ‘à ung chascun gentil homme appartient’.¹⁰²

⁹⁴ Froissart IX, 241; Godefroy, *Dictionnaire* IV, 775 duidt ‘lié’ als ‘content, gai, joxeux’.

⁹⁵ H. Beaune en J. d’Arbaumont (eds.), *Mémoires d’Olivier de la Marche, maître d’hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire* (Parijs 1883-1888) II, 21.

⁹⁶ Froissart VIII, 280. Godefroy, *Dictionnaire* XIV, 151-153 geeft voor ‘friche’: ‘vigoureux, bien portant, gaillard, dispos, alerte, vif, éveillé, gai, galant, élégant...’.

⁹⁷ Chastelain II, 55. ‘Radde’ is door Godefroy, *Dictionnaire* VI, 544 geduid als ‘rapide, impétueux, vigoureux, vaillant, intrépide’.

⁹⁸ Froissart VIII, 287.

⁹⁹ Froissart II, 47.

¹⁰⁰ Froissart II, 6. Andere handschriften vermelden ‘chevalereux.’

¹⁰¹ Froissart V, 309.

¹⁰² Monstrelet I, 19. Over de militaire realiteit van het laatmiddeleeuwse ridderschap zie M. Vale, *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Ages* (Londen 1981).

Voor degenen die ‘par force de courage et puissance de corps vaillamment s’i sont portez’ was er ‘gloire et louenge’ weggelegd.¹⁰³ Ridders moesten erkenning en waardering verwerven bij het volk en bij hun vorst, zoals – in de woorden van Froissart – ‘messires Gautiers de Mauny, bons chevaliers, rades, preux, hardis, sages et bachelereux, et moult amés dou roy et de tout le pays’.¹⁰⁴ De ridder is het actieve element in het discours, hij wacht de feiten niet af. De goede naam die hij verwerft, is gebaseerd op levenslange inspanningen en toewijding of zoals Froissart het stelde: ‘car il acquèrent et conquèrent le nom de proèce en grant paine, en sueur, en labeur, en soing, en villier, en travillier jour et nuit sans séjour’.¹⁰⁵ Ook Chastelain pikte dit op: ‘Sy ne furent pas paresseux ces nobles chevaliers’.¹⁰⁶ Een andere ridder omschrijft hij als ‘homme de grant labeur’.¹⁰⁷

Volgens Froissart werd de geschiedenis vorm gegeven door de grote mannen van zijn tijd en niet door instellingen of onpersoonlijke krachten.¹⁰⁸ In het door de kroniekschrijvers gepropageerde ideaal is de ridder een actieve en ondernemende persoonlijkheid die de werkelijkheid niet ondergaat maar ze zelf vorm geeft.¹⁰⁹ Hij is ‘apers, hardis et entreprendans’¹¹⁰, ‘moult ables et moult vighereux et en grant désir d’acquere’.¹¹¹ Hier kunnen we Froissart nogmaals aan het woord laten:

Or doient dont tout jone gentil home qui se voellent avancier, avoir ardant désir d’acquérir le fait et le renommée de proèce, par quoi il soient mis et compté ou nombre des preus.¹¹²

Jacques de Lalaing, het Bourgondische ideaaltype bij uitstek van de volmaakte edelman, aan wie vele beschrijvingen zijn gewijd die dit hier beschreven discours over de ontwikkeling van een jonge ridder weerspiegelen¹¹³, wordt omschreven als ‘josne escuyer et de grant vouloir’.¹¹⁴ Typisch zijn ook zinsnedes als ‘uns jones bacelers et en grant désir d’acquere pris et grasse en armes’¹¹⁵ of de beschrijving door Monstrelet van een jonge strijder die ‘se porta et conduit, selon sa jeunesse, assez prudemment et vaillamment’.¹¹⁶ Wat centraal behoorde te staan in de levensloop van een jonge

¹⁰³ Monstrelet I, 2.

¹⁰⁴ Froissart II, 193.

¹⁰⁵ Froissart II, 9.

¹⁰⁶ Chastelain II, 133.

¹⁰⁷ Chastelain II, 118.

¹⁰⁸ K. McRobbie, ‘The Concept of Advancement in the Fourteenth Century in the Chroniques of Jean Froissart’, *Canadian Journal of History* 6 (1971) 1.

¹⁰⁹ Devaux, *Molinet*, 371-383.

¹¹⁰ Froissart II, 317. ‘Apers’ betekent handig.

¹¹¹ Froissart V, 348.

¹¹² Froissart II, 8.

¹¹³ Die overeenkomsten zijn ook reeds opgemerkt door Karras, *From Boys to Men*, 30-31.

¹¹⁴ De la Marche II, 32.

¹¹⁵ Froissart V, 437.

¹¹⁶ Monstrelet I, 7.

schildknaap of pas geridderde jongeling die naar ‘avancement’ en de publieke erkenning daarvan zocht, was het verwerven van glorie en eer. In de ogen van de kroniekschrijvers lijkt de weg naar de roem vooral over het toernooi- en slagveld te leiden.

In het relaas over de dadendrang van jonge edelen wordt niet alleen de lichamelijke kracht en militaire vaardigheden geprezen, maar ook het uiterlijke voorkomen. Zo heeft Froissart het over ‘escuyers biaux et jovènes’¹¹⁷ en omschrijft D’Escouchy een jongeling uit het geslacht Van Kleef als ‘de josne aage, et ung des beaux escuiers, puissant de corps, sage et bien en manière’.¹¹⁸ Deze aandacht voor uiterlijk en de ‘hexis’ – de veruiterlijking van sociale eigenwaarde in de lichaamshouding¹¹⁹ – van de jonge edelman klinkt sterk door in de beschrijving van de jong gestorven Jacques de Lalaing als

grant et droit et avoit le visaige beau, fraiz et bien coulouré, et povoit avoir d’eage vingt quatre ans. Il avoit espée ceincte et marchoit par moult bonne façon.¹²⁰

Een dergelijke nauwgezette beschrijving van fysieke kwaliteiten is niet alleen weggelegd voor de jonge edelman, het is ten dele een specifieke vorm van een meer algemeen adellijk mannelijkheidsideaal. Zo krijgen we bij Chastelain een opvallend plastische omschrijving van de Vlaamse edelman Jan Vilain als ‘noble homme et de haute stature, gros avec ce, membreux, et portoit force et croysée [synoniem van ‘vigueur’], ayant hauts sorcels et gros yeux felles durement et flamboyeux’.¹²¹

Hoewel fysieke kwaliteiten voor de adel als geheel belangrijk werden geacht, is het ook duidelijk dat adeldom bloeit doorheen de tijd. Met name wijsheid werd hogelijk gewaard als ‘adellijke’ eigenschap, maar werd doorgaans slechts aan oudere ridders toegeschreven. Zo was de heer van Coucy ‘très-sage et subtil et ung chevalier fort ymaginatif’¹²², Henri, hertog van Bar, was een ‘preudomme, sage et discret’¹²³, en Jean de Croÿ werd door Chastelain omschreven als ‘un chevalier de grant commencement et de bon sens’¹²⁴ of als ‘gentil chevalier et puissant d’avoir et de sens’.¹²⁵ Olivier de la Marche beschreef in lovende bewoordingen hoe Hugues de Lannoy ‘fut ung des notables, des saiges, des vaillans et des preud’hommes chevaliers de son temps’, die zich onderscheidde door zijn ‘nobles faitz, sinon son sens et ses vertueuses

¹¹⁷ Froissart II, 204.

¹¹⁸ D’Escouchy I, 101.

¹¹⁹ Zie voor het begrip hexis P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs 1982) *passim*; Voor een bespreking van het belang van niet-talige onderscheidings-elementen van edelen ten opzichte van niet-adel, zie Paravicini, ‘Die ritterlich-höfische Kultur’, 8-10.

¹²⁰ De la Marche II, 97.

¹²¹ Chastelain I, 268-269. De toelichting van ‘croycée’ is afkomstig van Kervyn de Lettenhove.

¹²² Froissart XV, 222.

¹²³ Monstrelet II, 122.

¹²⁴ Chastelain II, 63.

¹²⁵ Chastelain IV, 34.

doctrines'.¹²⁶ Vanuit de positie van de hofadel in het besluitvormingsproces van de vorstelijke hofraden en het groeiende belang van de ten dele door edelen gedomineerde diplomatie, is de waardering van wijsheid, onderhandelings talent en welsprekendheid niet verbazingwekkend.¹²⁷ Bij een vermelde benoeming van de edelman Simon Burlé in een diplomatiek gezantschap werd hij omschreven als 'sage homme et grant tretieur durement'.¹²⁸ Een soortgelijke verwijzing is de duiding van de heer van Crèvecoeur als 'un très-sage et vaillant chevalier et un très-beau parlier'.¹²⁹ Er was geen sprake van een paarsgewijze koppeling tussen 'jonge edelman – militaire onderscheidingsdrang' en 'oudere edelman – wijsheid', hoewel de wapenfeiten van een oude edelman bijzondere aandacht kreeg bij De la Marche.¹³⁰ Het uitblinken in het hanteren van de wapens was een centraal thema voor de edelman, jong of oud.¹³¹ Wel werd wijsheid en voorzichtigheid slechts bij uitzondering aan de jonge ridder toegekend, zoals een uitspraak van Monstrelet kan illustreren: 'Car, non obstant qu'il feut jeune d'aage, si estoit-il très sage homme et prudent'.¹³²

Algemeen genomen ligt de door Froissart, Chastelain, De la Marche en de andere auteurs aangebrachte klemtoon op de onderscheidingsdrang van edelen. Dit werd geschraagd door het geschakelde en veelvuldige verwijzen naar fysieke en andere kwaliteiten van de in hun kronieken besproken edelen, zoals militaire vaardigheid, schoonheid, deugd, wijsheid en ondernemingszin. De Bourgondische kroniekschrijvers zetten deze kwaliteiten bewust in de verf en haalden ze vaak al aan in de prologen van hun werk.¹³³ Het beeld rond adel en ridderschap zoals het in deze kronieken naar voren komt lijkt het zeer vaak vermelde begrip 'proèce' als spil te hebben, een woord dat zich niet makkelijk in het Nederlands laat vertalen. Godefroy's *Dictionnaire* kent aan 'preu' de betekenis van zowel 'sage' als 'vaillant' toe, evenals het woordenboek van Tobler-Lomatsch (dat onder meer de vertalingen 'trefflich', 'wacker', 'klug,' 'tapfer' aanreikt).¹³⁴ Deze laatste vond ook in andere literaire bronnen deze sensus van 'dapper/daadkrachtig' of 'wijs' terug. Algemeen genomen wordt de betekenis van het begrip dus gevormd door de eerder beschreven kernwoorden. Het was echter meer dan de som van die kwaliteiten, het was ook de

¹²⁶ De la Marche II, 87.

¹²⁷ C. de Borchgrave, *Diplomaten en diplomatie onder hertog Jan zonder Vrees* (Kortrijk en Heule 1992) *passim*.

¹²⁸ Froissart IX, 212.

¹²⁹ Chastelain II, 119-120.

¹³⁰ De la Marche II, 87. '[Hugues de Lannoy] fit moult de beaux voyages et eust charge et ordonnance de plusieurs notables embassades, executa la guerre et fit armes en champs cloz, de sa personne, à l'encontre du duc Jehan de Somreset, angloix, et ailleurs, et estoit desjà fort viel à celle heure. Et la cause pourquoy je escriptz longuement de luy, c'est pour ses vertuz et qu'il le valoit, et aussi pour ce qu'en mes memoires je ne puis plus toucher de luy, car, pour son ancienneté, je n'ai veu de ses nobles faictz, sinon son sens et ses vertueuses doctrines'.

¹³¹ Karras, *From Boys to Men*, 41.

¹³² Monstrelet IV, 93.

¹³³ Zie ook de vaststellingen van Devaux, *Molinet*, 55.

¹³⁴ Godefroy, *Dictionnaire* VI, 397-400.

publieke erkenning ervan. ‘Prouesse’ moet opgevat worden als de publiek gepercipieerde kern van de ridderlijke kwaliteiten. Het was het ontvangen van lof en glorie, voor de tijdgenoot en voor het nageslacht, in navolging van ‘les neuf preus’, de middeleeuwse modellen van de ware ridderschap.¹³⁵ De prouesse is het belangrijkste bestanddeel van de ridderlijke eer.¹³⁶

De onmiddellijke koppeling van ‘prouesse’ aan de veruitwendiging van sociale status in de vorm van een reputatie die door anderen gepercipieerd moest worden blijkt bijvoorbeeld uit Molinets uitdrukkelijke focus op ‘les glorieuses proesses, loables gestes et très nobles fais d’armes.’¹³⁷ De waarde van deze kwaliteiten schuilt in hun erkenning door de samenleving, in de eerste plaats door de rest van de adel. Zoals Froissart het formuleerde ‘le pourpos de proëce, car c’est une si noble vertu et de si grant recommendation que on ne le doit mies passer trop briefment’.¹³⁸ Prouesse was dus in essentie bedoeld voor ‘recommendation’ of ‘renommée,’ twee andere begrippen waarmee dit genre doorspekt was.¹³⁹ Elke ridder had een ‘grant désir [...] de son nom exhaulchier’.¹⁴⁰ In het oordeel van Olivier de la Marche was Jan van Luxemburg, de eerder genoemde bastaard van Saint-Pol, bijvoorbeeld ‘redoubté en armes’ en ‘l’ung des renommés de son temps’.¹⁴¹ Noemenswaard is ten slotte ook het gebruik van de uitdrukkingen ‘de grand nom’¹⁴² en ‘homme de grand nom et estime’.¹⁴³

De kroniekschrijvers zagen hier voor zichzelf een rol weggelegd, namelijk het bezingen van de door deze of gene edelman veroverde ‘proëce’, het verlenen van ‘renommée’. Zo stipte Froissart dit aan als een doel van zijn werk, niet alleen voor de tijdgenoot, maar ook voor het nageslacht.¹⁴⁴ Een dergelijke opvatting klinkt ook door bij Chastelain wanneer hij melding maakt van enkele nieuwverkozen ridders in de Bourgondische ridderorde van het Gulden Vlies. Froissart spreekt over ‘des moeurs et des vertus bien dignes de exaltation’. Daarbij maakte hij onder meer melding van de ‘hautes apparences en fait de chevalerie et dont desjà on en avoit vu les espreuves’.¹⁴⁵ De

¹³⁵ Ook in diens analyse van het beeld van ridderschap in Franse *fabliaux* kwam J. López Alcaez, ‘El caballero medieval en la literatura popular francesa’, *Estudios Románicos* 3 (1986) 43 tot de these dat de sociale status van een edelman in essentie bepaald werd door reputatie.

¹³⁶ McRobbie, ‘The Concept of Advancement’, 17 en W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam 1997) 9-31.

¹³⁷ Molinet I, 28.

¹³⁸ Froissart II, 8.

¹³⁹ Ook in de normatieve adelsliteratuur was het begrip ‘renommée’ een sleutelbegrip. Sterchi, *Über den Umgang mit Lob und Tadel*, 231-309.

¹⁴⁰ Froissart XIII, 175.

¹⁴¹ De la Marche II, 21.

¹⁴² Chastelain I, 111.

¹⁴³ Chastelain I, 301.

¹⁴⁴ Ainsworth, *Froissart and the Fabric of History*, 70-73 spreekt van ‘the memorial function of writing’, ‘[...] the writers task of preserving the evanescent testimony of the recent, glorious past for those who are yet to be born, connotes, it would seem, a genuine concern on his part for the precariousness of the ideal world of Proece’.

overleden vliesridders waren immers ‘de haut los [synoniem van ‘honneur’ of ‘réputation’¹⁴⁶]’ geweest en ‘de grant fait’.¹⁴⁷ Het uitdragen van de reputatie, en dan vooral de met het zwaard verworven eer¹⁴⁸, was niet strikt beperkt tot edelen. Monstrelet spreekt van

les très dignes et haulx faix d’armes, les inestimables et aventureux engins et subtilitez de guerre dont les vaillans hommes ont usé, tant ceulx qui de noble maison sont yssus, comme du moien et bas estat.¹⁴⁹

Dit blijkt ook uit de beschrijving door Olivier de la Marche van de slag bij Gavere in 1453, waar de Gentse militie de strijd verloor van het hertogelijke leger:

[...] et certes ung Gantois, villain et de petit estat, et sans nom pour estre recongneu, fit ce jour tant d’armes, tant de vaillance et d’oultraige, que se telle adventure estoit advenue à ung homme de bien, ou que je le sceusse nommer, je m’acquiteroie de porter honneur à son hardement; car vaillance est entre les bons si previlegiée et de telle authorité, qu’elle doit estre manifestée, publiée et dicte de petite personne ou de petit estat comme des plus grans.¹⁵⁰

Desalniettemin bleef de gevoelde noodzaak tot het verwerven, uitdragen en waarderen van persoonlijke reputatie een op de elite gerichte visie. Een blikveldverschuiving naar personen die niet tot de bovenlagen van de samenleving behoorden, blijft immers zeldzaam in de Bourgondische kroniekliteratuur. In dit opzicht vergleden deze kronieken naadloos in andere literaire genres zoals romans (die soms aan bestaande hoogadellijke geslachten gewijd waren)¹⁵¹, lofdichten en toernooiboeken. Naast deze geschriften was er vermoedelijk ook een uitgebreide mondelinge cultuur binnen de adel om geruchten of informatie over deze of gene uit te wisselen. Het hof heeft ongetwijfeld als forum gefungeerd voor de uitwisseling van de eervolle of juist oneervolle daden van de verschillende edelen.¹⁵² Ook herauten hebben een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van informatie over grote afstanden. Met name onderzoek naar laatmiddeleeuwse reisliteratuur, die grote nadruk legde op het verzamelen van eer door deze reizen, toonde aan dat ‘there must

¹⁴⁵ Chastelain III, 96.

¹⁴⁶ Godefroy, *Dictionnaire* V, 34.

¹⁴⁷ Chastelain III, 95.

¹⁴⁸ Monstrelet II, 226.

¹⁴⁹ Monstrelet I, 2.

¹⁵⁰ De la Marche II, 324.

¹⁵¹ Een interessant voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld Koninklijke Bibliotheek Brussel, Hs. 10238 getiteld ‘Histoire des seigneurs de Gavres’, een vijftiende-eeuwse roman over de bestaande adellijke familie Van Gavere, afkomstig uit het graafschap Vlaanderen.

¹⁵² E. Kennedy, ‘Theory and Practice. The Portrayal of Chivalry in the Prose *Lancelot*, Geoffroy de Charny, and Froissart’, in: D. Maddox en S. Sturms-Maddox (eds.), *Froissart across the Genres* (Gainesville 1989) 181-182.

have been an exchange of information concerning current knowledge about the knights' feats'.¹⁵³

Besluit

Betekenisgeving zit verankerd in de materiële wereld en is niet alleen een spel van onderlinge relaties tussen betekenaars. Vertogen over adeldom en ridderschap circuleerden binnen het milieu van de Bourgondische staat en traden in interactie met verschillende maatschappelijke veranderingen. Tijdens de veertiende en vijftiende eeuw was de adel onderhevig aan belangrijke interne transformaties. Vele geslachten verdwenen en tegelijk stonden nieuwe families te dringen om in de adellijke rangen te worden opgenomen. De sociale en politieke leefwereld van de adel veranderde drastisch door de opkomst van een vorstelijke dynastie die de verschillende gewesten van de Nederlanden in één hand wist te verenigen. Die vorsten hebben bijzondere inspanningen gedaan om de adel van die uiteenlopende regio's aan zich te binden door de uitbouw van hun befaamde hof. Daarnaast ontwikkelden zij instrumenten om de sociale hiërarchie tussen edelen te beïnvloeden door adelsverheffingen, het toekennen van eerbewijzen en het oprichten van een exclusieve ridderorde. Sinds de studie van Huizinga nemen historici aan dat die ingrijpende sociale veranderingen een discursieve neerslag vonden in de verhalende bronnen en de erin vervatte literaire voorbeeldmodellen die aan het Bourgondische hof zo populair waren. Met name de aandacht voor de centrale plaats in die kronieken van deugdzaamheid en persoonlijke verdienste als bron van adeldom krijgt hierbij de volle aandacht. Sociale klimmers zouden geprobeerd hebben hun ambities te schragen door het promoten van een discours waarin het belang van familiale afkomst voor een adellijke status sterk werd teruggedrongen ten voordele van individuele kwaliteiten.

Uit de analyse van het beeld van adel en adeldom in die kronieken blijkt dat dergelijke lineaire interpretaties geen stand houden. De notie 'adeldom door deugd' was een oude literaire traditie, die geenszins strijdig was met de gangbare klemtoon op het belang van adellijke afkomst, maar er juist uit voortvloeide. Vele aspecten die sterk beklemtoond werden in het discours rond de adellijke levensstijl waren zonder twijfel een allesbehalve betrouwbare afspiegeling van het dagelijkse leven van de laatmiddeleeuwse adel in de Nederlanden. Het discours rond adeldom was vermoedelijk in sterke mate vrijblijvend. Het is dan ook zeer moeilijk om het succes van bepaalde literaire patronen terug te voeren op toenmalige veranderingen in het sociale, economische en politieke speelveld van de veertiende- en vijftiende-eeuwse adel.

Desondanks is het duidelijk dat de Bourgondische kronieken in nauw verband stonden met de sociale context waarin zij zo populair werden. Het in deze werken aangereikte beeld rond adeldom en ridderschap vormde een onderdeel en uitdrukking van een maatschappelijke realiteit waarin adeldom in

¹⁵³ W. van Anrooij, 'Heralds, Knights and Travelling', in: E. Kooper (ed.), *Medieval Dutch Literature in Context* (Cambridge 1994) 54.

de eerste plaats een sociale handeling was. De Bourgondische kronieken hanteren een opvallend coherent, sociaal conservatief discours met betrekking tot de adellijke, maar vooral ridderlijke deugden en kwaliteiten.¹⁵⁴ Centraal staat daarin in de eerste plaats de publieke perceptie van de ridderschap door de anderen, in casu het geïntendeerde publiek van de kroniekschrijvers. Het op die manier geconstrueerde beeld van de edelen sluit nauw aan bij het ‘vivre noblement’. Alle sleutelementen van de adellijke levensstijl waren in dit discours aanwezig, maar met een reeks opvallende accenten en juxtaposities: afkomst werd getemperd door deugd en vice versa. Hetzelfde gold voor rijkdom en afkomst of ondernemingsdrang en wijsheid.

De sluitsteen in hun voorstelling van adeldom en adellijk handelen is de klemtoon van deze kroniekschrijvers om deze elementen van de adellijke levensstijl en de bijbehorende deugden uit te dragen en ze in anderen te (h)erkennen. Adeldom zelf was immers een sociale status die geconstrueerd werd aan de hand van veruitwendigbare kwaliteiten – vormen van ‘symbolisch kapitaal’ – die zelf hun waarde ontleen aan de perceptie van de aan persoonlijke kwaliteiten, bezit en afstamming ontleend prestige. Dit gebeurde aan de hand van gesocialiseerde classificatieschema’s die onder meer door de kronieken werden aangereikt. Het discours van de kroniekschrijvers weerspiegelde de sociale praxis van adeldom en gaf tegelijk mede vorm aan de perceptie van adeldom door de edelen en hun tijdgenoten door het aanreiken van de wenselijke handelings- en waarderingsbeginselen. Hoe die idealen ingevuld werden, verschilde vermoedelijk sterk tussen een hoge edelman, een ambitieuze semi-adellijke staatsambtenaar of een ‘pauvre gentilhomme’ die het moeilijk had zijn stand op te houden, maar allen deelden zij de opvattingen van welke elementen bepalend waren voor het adellijk leven en handelen. Dat de populaire Bourgondische kroniekliteratuur een rol heeft gespeeld in het voortdurende herdefiniëren van dat waardenstelsel staat buiten kijf.

Frederik Buylaert (1981) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Gent (2003) en behaalde een M.A. in Early Modern European History aan Columbia University in New York (2004). In december 2008 zal hij aan de Universiteit Gent zijn proefschrift verdedigen, dat is getiteld ‘Eeuwen van ambitie. Edelen, steden en sociale mobiliteit in laatmiddeleeuws Vlaanderen’. Hij is momenteel werkzaam als wetenschappelijk medewerker van het UIAP-project VI, nr. 32 (Federaal Wetenschapsbeleid België) en publiceerde verschillende artikelen over elites, staatsvorming en sociale mobiliteit in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Vijf belangrijkste publicaties: F. Buylaert, ‘The “Van Boschuysen Affair” in Leyden. Conflicts between Elite Networks in Late Medieval Holland,’ *Francia* 35 (2008) 95-113; F. Buylaert, ‘Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) 29-56; F. Buylaert e.a. (eds.), ‘De adel ingelijst. Adelslijsten voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en de vijftiende eeuw’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis / Bulletin de la Commission royale d’Histoire* 173 (2007) 47-187; F. Buylaert, ‘Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent’, *Tijdschrift voor Stadsgechiedenis* 2 (2007) 1-19; F. Buylaert, ‘Gevaarlijke tijden. Een vergelijking van machtsvererving en

¹⁵⁴ Ainsworth, ‘Froissardian Perspectives’, 72.

machtsbehoud bij stedelijke elites in laatmiddeleeuws Holland en Vlaanderen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) 312-327.

Jan Dumolyn (1974) is docent met hoofdzakelijk onderzoekopdracht verbonden aan de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Gent. Hij is gespecialiseerd in de sociale geschiedenis van het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen.

Summary

Frederik Buylaert and Jan Dumolyn, *The Representation of Nobility and Chivalry in the Literature of Froissart and the Burgundian Chroniclers*

This article discusses the representation of nobility and chivalry in the historiographical literature of Jean Froissart and his fifteenth-century followers. By analysing the discourse of those chronicles, this article intends to focus on the social functions of this literary tradition for its intended public; the nobles and state officials of the Burgundian-Habsburg court. As such, this publication questions the existing interpretation of the remarkable emphasis of those chroniclers on virtue as the source of 'true nobility' as an attempt by ambitious officials and intellectuals to obtain a noble status. The social significance of those chronicles resides in the fact that they were important for the definition and dissemination of a set of norms that governed the public behaviour of nobles.

Het blazoen ontsmet

Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750

LUC DUERLOO

In zijn opdracht voor *Den vvtद्रck ofte blasoen der wapenen* (1616) – het eerste Nederlandstalige handboekje dat over heraldiek gedrukt is – betoogt Jacob van Langhemersch dat hij de lezer wil leren hoe hij ‘beter soude connen bemerken d’oprechte ende edelen wapenen tusschen de ghecontrefeyte ende onedele’.¹ Hij is lang niet de enige auteur uit die periode die een scherp onderscheid maakt tussen adellijke en niet-adellijke wapenschilden of blazoenen. Volgens *L’etat et comportement des armes* (1597) van kanunnik Jean Scohier zijn adellijke wapens ‘strijdtekens [...] die door de krijgsvogden van de legerbenden geschonken zijn aan wie dapper voor het gemenebest gevochten heeft’. Nu echter, gaat hij verder, ziet men ‘een massa niet-edelen die naar hun eigen willekeur en fantasie een wapen aannemen’.² Als men deze auteurs mag geloven vindt er op het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw een brutaal toe-eigeningsproces plaats. De adel moet machteloos toezien hoe almaar meer buitenstaanders zich een wapenschild aanmatigen. Toch blijft er een wezenlijk verschil. Adellijke blazoenen zijn een met bloed bevochten erfgoed dat van bovenaf verleend is. Niet-adellijke wapens zijn noch het een, noch het ander. Het is beunhazerij van onderop. Een oningewijde laat zich daar misschien wel aan vangen. Door de lectuur van handboekjes zoals dat van Van Langhemersch leert men echter de konterfeitsels van doe-het-zelvers onderscheiden van de ware blazoenen. Alleen die laatste zijn volgens de eminente Brabantse jurist Jan Baptist Christyn in zijn bewerking van *La science de la noblesse* (1691) de echte *marques d’honneur*, de ware tekens van eer. Meteen is het hoge woord eruit. Adellijke wapenschilden zijn nauw verbonden met de toenmalige cultuur van de eer. Ze zijn er de zichtbare dragers van. Juist daarom kunnen ‘de merktekens van ambachtslieden

¹ J. Van Langhemersch, *Den vvtद्रck ofte blasoen der wapenen, inhoudende een schoon onderwijs ende leeringhe tot onderscheyt ende kennisse derseluer* (Ieper 1616) 1. Er is nauwelijks wat bekend over Jacob Van Langhemersch. Blijkbaar leefde en werkte hij in het Ieperse in het begin van de zeventiende eeuw. *Den vvtद्रck* is in elk geval opgedragen aan het hoofdcollege van de Kasselrij Ieper.

² J. Scohier, *L’etat et comportement des armes, Livre autant vtil que nécessaire à tous gentilshommes et officiers d’armes* (Brussel 1597) 1-2. In het Frans staat er: ‘signes guerriers ... donnéz par les princes de la gendarmerie à ceux qui vaillamment avoient combatu pour la république’ en ‘vn tas de rotturiers, prenans armoiries à leur poste et fantasie’. Jean Scohier werkte zich op het einde van de zestiende eeuw onder de vleugels van de hertogen van Aarschot op tot drievoudig kanunnik en apostolisch protonotarius. Zijn *L’etat* beleefde drie edities tussen 1597 en 1630. Hij was eveneens auteur van genealogieën van het Huis de Croÿ en van Jezus Christus. Zie: E. Matthieu, *Biographie du Hainaut II* (Edingen 1903) 321-322.